

Особливості феномену наркозлочинності в Україні в сучасних умовах

Summary. The **purpose** of this paper is to study features of the phenomenon of drug-related crimes in modern Ukraine and factors contributing to it. **Results** of this study are as follows. First, we postulate that social and economic changes of recent decades caused significant tensions in Ukrainian society, including military conflict in Donbass. These factors contribute to the growth of drug-related crimes. Aggravating the situation, there is significant inefficiency of the agencies of criminal justice in investigating and preventing these crimes coupled with the frequent failure to register such criminal activities. Second, increase of drug-related crimes is closely related to the growth of illegal drug market, both through expansion of foreign drug cartels and through establishment of local networks of producers and traders. Therefore, drug industry plays a role of significant factor of the drug-related crimes. Third, we highlight three groups of factors that, taken together, condition necessity to counteract drug-related crimes. Those are (1) conditions causing spreading of drug abuse, (2) conditions causing drug-related crimes in a given area and (3) criminogenic factors attendant to the basic forms of social activity performed by the state. These factors, being determined, serve as guiding lined of the strategy and tactics of the measures to combat drug-related crimes. Fourth, each group of criminogenic factors plays its part in formulating strategy and tactics to combat drug-related crimes. **Practical implications** of this study relate to gaining a better understanding of the factors conditioning drug-related crimes in order to formulate efficient strategical and tactical decisions to combat them. Therefore, **value** of this paper lies in laying foundations for the further phenomenological analysis of the drug-related crimes and factors conditioning them in order to get better understanding of this problem and find efficient ways to combat it.

Keywords: phenomenology, drugs, drug-related crimes, strategy, tactics.

Анотація. Стаття присвячена феномену наркозлочинності в сучасних

українських реаліях та основним факторам, що обумовлюють її розвиток. Виділено три групи факторів, розуміння яких важливе для формування ефективних стратегії та тактики протидії наркозлочинності. Це, по-перше, обставини, що зумовлюють поширення наркоманії. По-друге, це чинники, які спричиняють наркозлочинність у межах певної території. По-третє, це криміногенні фактори, супутні основним видам соціальної діяльності, реалізованої державою.

Ключові слова: феноменологія, наркотики, наркозлочинність, стратегія, тактика.

Анотація. Стаття посвячена феномену наркопреступности в современных украинских реалиях и основным факторам, обуславливающим ее развитие. Выделены три группы факторов, понимание которых важно для формирования эффективных стратегии и тактики противодействия наркопреступности. Это, во-первых, обстоятельства, обуславливающие распространение наркомании. Во-вторых, это факторы, которые вызывают наркопреступность в пределах определенной территории. В-третьих, это криминогенные факторы, сопутствующие основным видам социальной деятельности, реализуемой государством.

Ключевые слова: феноменология, наркотики, наркопреступность, стратегия, тактика.

Наркотизація населення та пов'язана з нею наркозлочинність складають одну із найбільших проблем сучасної правоохоронної діяльності. Водночас, суто реактивна протидія злочинам у цій сфері, спрямована лише на виявлення, розкриття та покарання, не може вважатися ефективною. Натомість, все більшої актуальності набуває проактивна діяльність, направлена на попередження та профілактику злочинів, пов'язаних із наркотиками.

У свою чергу, наркозлочинність являє собою складне соціальне явище,

що характеризується значною кількістю факторів, що на нього впливають. Лише детальне дослідження даної проблеми як соціального феномену дозволить визначити ефективні заходи, необхідні для її мінімізації.

Хоча окремі аспекти протидії наркозлочинності висвітлені у працях таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, С.С. Босхолова, М.Г. Вербенського, В.В. Голіни, О.І. Гурова, О.М. Джужі, В.І. Жукова, А.П. Закалюка, В.І. Кнорринга, О.Г. Колба, М.В. Корнієнка, О.М. Костенка Б.І. Краснова, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, А.А. Музики, Ю.В. Орлова, В.М. Плішкіна, А.В. Савченка, С.В. Слінька, Л.І. Спиридонова, В.А. Тимошенко, П.Л. Фріса, О.Н. Ярмиша, Х.П. Ярмакі та інших науковців, розуміння наркозлочинності в контексті феноменології даного явища є відносно новим в українській науці. У зв'язку із цим, дослідження феномену наркозлочинності в сучасних умовах є надзвичайно **актуальним**.

Метою даного дослідження є вивчення особливостей феномену наркозлочинності в сучасних українських умовах та факторів, що обумовлюють його розвиток.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні феномену наркозлочинності важливо отримати і відповідь на питання про те, а яка ж роль у цих процесах держави і суспільства. У цьому плані становлять інтерес чинники наркоманії та кримінального обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Слід визнати, що кримінологи зверталися і звертаються до зазначеної проблеми [1]. Розглядаючи її зміст, можна побачити досить широкий набір обставин, які у своїй сукупності характеризують обумовленість таких явищ, як наркоманія і наркообіг, наркозлочинність. Поза всякими сумнівами, важливим є виявлення всіх цих обставин, їх фіксація, що створює передумови для формування засад стратегії і тактики протидії наркозлочинності.

Вивчаючи це питання, вважаємо за необхідне викласти свій підхід до цієї проблеми. Перш за все, існує набір факторів, які діють незалежно від того, в якій країні набуває поширення наркоманія і набуває свій розвиток

кримінальний наркообіг. Тут мається на увазі та обставина, що людина, будучи біологічною істотою, відчуває потребу в позитивних емоціях, а також проявляє пристрасть до задоволень [2, с. 6]. Поряд з цим не можна не враховувати і схильність людини до хвороб, які можуть носити соматичний і психічний характер. В цьому плані ми визнаємо в якості базових детермінант наркоманії локально-особистісні та соціально-культурні чинники [3]. Ці обставини насамперед враховуються тими, хто, діючи в умовах вільного ринку, забезпечує задоволення попиту на наркотичні засоби і психотропні речовини. Розроблювана ними стратегія і тактика збуту наркотиків, в свою чергу, проявляється в наборі цілого ряду факторів, які сприяють поширенню наркоманії, одночасно свідчить про те, що у певній країні з'явився і став розвиватися наркобізнес, який експлуатує цей порок.

Якщо вести мову про поширення наркоманії, то слід враховувати здатність людини до психічного відбиття, що має форму безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій. В цьому плані використовується термін «емоції». Їх особливістю є те, що вони виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значимість стану організму і зовнішніх впливів. Кримінологи, досліджуючи цю проблему в контексті феномена масштабного вживання наркотиків, справедливо виокремили кілька ключових обставин. Перш за все, це фактор схильності людей до сильних почуттів, керованих розумом. Йдеться і про специфічні захоплення, що мають негативне забарвлення. Це може бути і пристрасть людини до наркотиків. Принципове значення має підґрунтя подібного захоплення. Відзначається, що імпульсом тут служить прагнення випробувати позитивні емоції, що, у свою чергу, визначається тією ситуацією, в якій опинилась людина. Характерним мотивом є нейтралізація за допомогою наркотиків різного роду протиріч, які можуть носити і суто особистий, і соціальний характер. Найбільш дієвим є соціальний мотив. Поряд з цим певну роль у вживанні наркотиків грає стремління до особистого щастя, завоювання бажаного партнера та ін. [4, с. 50-53]

Однак і в тому і в іншому випадку людина опиняється і перебуває протягом тривалого часу в стані стресової ситуації, а ефект, викликаний наркотиками, забезпечує вихід з неї. Не слід забувати, що наркотики за умови їх доступності вживають і особи, які страждають в силу різних причин характерними психічними аномаліями. При цьому, на жаль, їх кількість зростає. До психопатів, алкоголіків, олігофренів додаються інваліди, які постраждали на виробництві, у військових конфліктах, під час стихійних лих, техногенних катастроф. Вони вдаються до наркотиків, що короткочасно полегшує їх існування.

Окремі вчені вказують на біопсихологічну схильність деяких людей до таких паліативних способів вирішення життєвих проблем, як наркотики. На їхню думку, цей фактор не діє фатально, але якщо цю схильність не вдається усунути в результаті соціалізації, заходів виховання, психотерапевтичного впливу, поєднаних зі своєчасним медичним втручанням і контролем, наступають плачевні результати і згаяний час не завжди вдається надолужити. Вони також вважають, що фізіологічні й психічні процеси, що супроводжують наркотичне сп'яніння, створюють ейфорійний ефект, сприяють подоланню пригніченості, інших негативних емоцій – і у цьому полягає початкова привабливість наркотиків [5, с. 11-14].

Тут ми знову повертаємось до питання самовідтворення наркозлочинності. Йдеться про феномен «замкнутого» кола, коли вживання наркотичних засобів викликає стан ейфорії, яке змінюється наркотичним голодуванням у вкрай хворобливих формах, яке погашається черговою дозою наркотичних засобів. Замкнутість кола полягає у звиканні до наркотиків і неможливості без спеціальної терапії змінити наркозалежність. Таким чином, тяга до прийому психічно активних речовин і прагнення досягти таким чином зняття сильного болю, усунення почуття страху, тривожності, потреба досягти ясності мислення, творчого натхнення і т. п. перетворює здорову людину в особу, яка страждає таким захворюванням як наркоманія [6, с. 6] . Проте ці загальновідомі наслідки немедичного

вживання наркотиків не є бар'єром до неухильного розширення кола осіб, які звертаються до подібних засобів вирішення своїх індивідуальних і соціальних проблем. Разом з тим можливості наркотичних засобів, хоча і зі згубними для людини наслідками, все ж розв'язати вищевказані проблеми вводять в дію фактор постійного попиту на них [7].

Принципово важливим є те, що фактор біопсихологічної схильності людини до вживання наркотичних засобів, так само як і інших препаратів, а також алкоголю, що знімають стрес, усувають депресивні стани, діють в комплексі з іншими факторами. Серед них тимчасові соціокультурні фактори, характерні для сучасної України, локально-особистісні та соціокультурні обставини, перешкодити яким вкрай складно.

Оскільки вживання наркотиків потенційно зумовлено біологічною природою людини, то неминучим є і попит на них. Однак цей чинник може не носити фатального характеру, що пов'язано з реалізованою державою політикою в галузі контролю за обігом наркотичних засобів і протидії наркозлочинності.

Однак не можна не визнати, що економічні перетворення в Україні, дії компрадорських еліт у 90-ті роки минулого століття, які створили передумови для первинного накопичення капіталу, стимулювали і вибір окремими особами і їх спільнотами кримінального шляху, в тому числі за рахунок експлуатації людських вад.

Необхідно зробити застереження про те, що потреба в антидепресантах створює легальну індустрію виробництва і збуту лікарських засобів, що пригнічують страх, ведуть до нейтралізації негативних станів, пов'язаних з голодом, втомою і т. п. Фармацевтична промисловість і та її галузь, яка займається виробництвом і збутом транквілізаторів, є вельми прибутковою. Не слід забувати і про те, що попит на відповідні засоби стимулює і індустрію, що займається виробництвом і збутом алкоголю і тютюну. Однак умови вільного ринку, як показує досвід, характерні для ряду країн, неминуче призводять і до створення індустрії наркобізнесу, що займається на

промислового рівні виготовленням і збутом наркотиків, а також торгівлею імпортованими наркотичними засобами [8].

Складається враження, що створення вітчизняного ринку наркотичних засобів і психотропних речовин відбувається за певним планом, який ініційований наркоділками. Саме з цієї точки зору необхідно оцінювати ті чинники, які виділяють вітчизняні кримінологи. Наприклад, якщо виходити з того, що людина – це не тільки біологічна істота, а й особистість, що володіє певною духовністю і моральним станом, то лінія її поведінки залежить ще і від відповідного впливу на людину. Якщо в суспільстві пропагуються аморальні з точки зору духовності постулати, і допустимим вважається гасло «мета виправдовує засоби», то спостерігається втягування людей в наркозлочинність, що відрізняється, як відомо, високими доходами.

Біологічний і ментальний фактори мають особливий механізм стимулювання наркозлочинності. З одного боку, це перетворення звичайних громадян у споживачів наркотиків. Тут ключовими фігурами виступають особи, які з корисливих мотивів обрали злочинну лінію поведінки, що перетворює їх у відповідну категорію наркозлочинців. У свою чергу, з іншого боку, жертви збуту наркотиків, перетворюючись в наркоманів, заради задоволення потреби в наркотиках стають на шлях скоєння корисливих і корисливо-насильницьких злочинів, і розірвати це замкнене коло в сформованих негативних соціальних умовах дуже складно [9, с. 16].

Сказане свідчить про те, що наркотики можуть грати роль каталізатора злочинності, а також іншої девіантної поведінки. Йдеться про такі прояви соціальної патології, як суїциди, різні форми сексуальних відхилень, соціальний паразитизм [10].

Результат дії цього чинника – поява в суспільстві фізичних осіб – об'єктів, залучених до сфери взаємодії незаконного обігу наркотичних засобів і наркозлочинності. Насамперед, це маргінали, що потрапили в даний шар суспільства внаслідок зловживання наркотичними речовинами. Їм, як мінімум, повинна надаватися терапевтична і психологічна допомога. В

іншому разі на ґрунті вживання наркотичних засобів вони починають чинити протиправні діяння, пов'язані як з наркотичними речовинами, так і з розкраданням наркотичних засобів, а також спрямовані на добування коштів для придбання наркотиків. Особливим об'єктом протидії наркозлочинності є кримінальні спільноти, що займаються злочинним підприємництвом у цій сфері. Вся ця група об'єктів, безсумнівно, визначає характер протидії наркозлочинності.

Стосовно України в цілому криміногенну роль зіграла відсутність протягом тривалого часу на території країни наркоринку. Тому повсюдна лібералізація створила умови, по-перше, для експансії в Україну наркотиків з боку міжнародних наркокартелів, і по-друге, формування вітчизняної касти наркоділків і їх входження в ринкові умови. Дія зазначеної обставини, в свою чергу, посилюється іншими факторами просторового характеру. У їх числі криміногенність зон міських передмість, специфічні умови внутрішньоміських взаємодій у вигляді анонімності, розпорошеності, соціального дистанціювання, диференціації рівнів життя [11]. У підсумку, спостерігається ситуація наркоіндустріального періоду.

У контексті такої постановки питання стає зрозумілою і стратегія непрямого впливу на молодь з використанням можливостей шоу-бізнесу і ЗМІ, інтернету, романтизації кримінальної наркокультури в окремих вітчизняних і зарубіжних фільмах.

Все це створює передумови для збуту саме наркотиків. У свою чергу, наркоділками створюється мережа наркоторгівлі, що охоплює і збувальників наркотиків у громадських місцях, і створення умов для придбання наркотиків в казино, нічних клубах, барах та ін.

Слід зазначити, що на зростаючий інтерес транснаціональної злочинності до вітчизняного ринку наркотиків, у т. ч. синтетичних, і до контрабанди наркотиків через України в треті країни неодноразово вказували попередні дослідники [12]. Відзначають, що становище України в центрі європейського континенту створює у поєднанні з прозорістю її кордонів

стимул до ввезення наркотиків з країн – членів СНД – районів традиційного зростання і культивування наркотичних рослин (Киргизія, Таджикистан, Узбекистан). Своєю чергою, географічне положення України зумовлює наявність на її території великих масивів дикорослих наркотичних рослин і стимулює широкомасштабну діяльність по переробці відповідної сировини у наркотичні засоби, придатні для збуту населенню. Крім того, криза, що вразила виробничу і наукову сфери, зумовила розгортання мережі підпільних нарколабораторій та створення нових технологій виробництва синтетичних наркотиків [13].

Усе вищесказане щодо дії даного чинника свідчить про обґрунтованість розробки як національних, так і регіональних, цільових програм, що створюються і охоплюють комплексні заходи протидії зловживанню наркотиками та їх незаконному обігу на певні періоди часу [14, с. 60].

Наркозлочинність обумовлюється також диспропорціями і суперечностями, що виникають у сфері економіки. Ці негативні моменти – результат тих економічних перетворень, які були розпочаті у 90-х роках. Зараз спостерігаються істотні проблеми легального розвитку ринкових відносин, коли Україна не може вийти зі стану перманентного перетворення економіки. Спеціальні дослідження показують, що проглядаються лише окремі тенденції позитивної динаміки. Цілоком закономірно, що це негативно позначається на всіх сферах суспільного життя. Негативним аспектом є і наявність суттєвої «тіньової складової» в економіці, коли нелегальні економічні схеми охопили різні соціальні та професійні групи наших громадян. Ця сфера специфічна тим, що в ній умовою існування є порушення закону. Джерелом «чорної» готівки служить виробництво і збут наркотиків, що реалізується підпільними підприємствами. Як зазначалося раніше, ця проблема надзвичайно актуальна і вимагає адекватності реагування.

Роль криміногенного фактору зіграло ослаблення такого напрямку в діяльності держави, як соціальний контроль. Він прямо пов'язаний із

протидією наркозлочинності [15, с. 204]. У сучасних умовах це – ослаблення контролю за середовищем наркоманів; режимного контролю в установах, що виконують покарання; зменшення кількості заходів соціальної адаптації бродяг і повій, неповнолітніх жебраків і т. д.; ослаблення цілеспрямованих заходів протидії поширенню наркотиків у Збройних силах; педагогічного та медичного контролю учнів тощо.

Руйнування багатьох елементів вітчизняної системи соціального контролю – того, що залишилося від колись найефективнішої системи у світі, функціонує досить неефективно.

Таким чином, у сфері державного управління існує ціла група обставин, яка знижує ефективність управління у галузі контролю за обігом наркотичних засобів і протидії їх незаконному обігу.

Численні реформи правоохоронних органів, особливо останнім часом, на жаль, поки не змогли протистояти наркозлочинності.

Однак не можна все зводити тільки до проблеми ослаблення соціального контролю за злочинністю в країні, у тому числі і наркозлочинністю. Слід зазначити, що проводжуваний в Україні соціально-політичний експеримент наочно свідчить про кризові явища в формі деградації суспільства, зміщення культурних цінностей, економічні протиріччя і диспропорції, втрату соціальної надії і орієнтації значними групами населення, перш за все, у середовищі неповнолітніх і молоді (невизначеність перспектив навчання, працевлаштування, різке майнове розшарування в суспільстві та ін.).

Діяльність держави у галузі культури також супроводжують негативні фактори, що обумовлюють наркозлочинність. У тому числі: криза духовності, ідеологічний вакуум, відсутність позитивних прикладів у суспільній свідомості; низький рівень культури населення в цілому, девальвація моральних цінностей; низький рівень освіти багатьох молодих людей, відсутність в їх розумінні антинаркотичного бар'єру.

Особливо негативну роль грають втрати у культурно-виховній роботі

серед молоді. Тут спостерігається експансія специфічного впливу на формування психіки і впровадження наркокультури як однієї зі сторін престижного способу життя. По суті, метою такого впливу є створення привабливої до наркоманії поведінки [16].

Слід відзначити криміногенні чинники, супутні реалізації державою її функції, пов'язаної з підтриманням обороноздатності країни. Стосовно до проблеми протидії наркозлочинності слід вказати на негативний вплив бойових дій на сході нашої країни, інших регіонах, де можна говорити про втягування військовослужбовців у вживання і збут, звикання до наркотичних знеболюючих ліків і т. д. в цілому, кризу в армійському середовищі, що також тягне за собою вживання наркотиків військовослужбовцями, особливо молодого віку.

Висновки. Отже, феноменологічний аналіз наркозлочинності і вивчення проблем протидії їй дозволяє звернути увагу на наступні принципово важливі моменти.

1. Соціально-економічні перетворення кінця ХХ – початку ХХІ століття привели до нового витка протиріч в нашому суспільстві. Йдеться про розшарування на багатих і бідних, тенденції націоналізму і екстремізму в низці регіонів, гібридну агресію з боку Російської Федерації, що спричинила локальний військовий конфлікт на території окремих районів Донецької і Луганської областей, а також анексію Криму. Ці та інші суперечності грають роль чинників, що живлять наркозлочинність. Однією з таких негативних обставин є неефективна діяльність органів кримінальної юстиції щодо виявлення, розкриття і розслідування, профілактики, запобігання і припинення наркозлочинів, а також укриття від реєстрації даної категорії протиправних діянь, аж до прямого пособництва особам, які професійно займаються наркобізнесом.

2. Сплеск наркозлочинності в Україні й інтенсивне розповсюдження наркоманії зумовлені формуванням вітчизняного наркоринку. З одного боку, він створювався за рахунок експансії зарубіжних

наркокартелів, а з іншого – шляхом формування вітчизняних нелегальних виробничих потужностей і їх входження в ринкові умови. Діяльність наркоділків становить собою систему цілеспрямованих акцій. Отже фактор наркоіндустрії набуває важливого значення.

3. Видається доцільним виділити три групи факторів, які у системній єдності обумовлюють необхідність протидії наркозлочинності. Це, по-перше, обставини, що зумовлюють поширення наркоманії. По-друге, це чинники, які спричиняють наркозлочинність у межах певної території. По-третє, це криміногенні фактори, супутні основним видам соціальної діяльності, реалізованої державою. Якщо перша група обумовлює формування об'єктів протидії на соціально-психологічному рівні, а друга – актуалізує проблему боротьби з наркобізнесом, то третя – демонструє роль недоліків, пов'язаних із здійсненням державою її основних функцій. Ці фактори і чинники рельєфно проявляються у суспільному житті, вони визначені вченими і практиками, тому можна говорити про існування чітких орієнтирів для формування стратегії і тактики протидії наркозлочинності.

4. Кожна група криміногенних факторів відіграє свою роль у формуванні стратегії і тактики протидії наркозлочинності. Так, типологія об'єктів антинаркотичного впливу вказує на систему суб'єктів, покликаних здійснювати відповідні заходи кримінологічного впливу на різних рівнях в межах своєї компетенції. Прояви наркозлочинності в її просторових параметрах вимагають розробки і реалізації комплексних цільових заходів в рамках тактики протидії. Узагальнити їх на рівні держави покликана узгоджений стратегічний задум в межах державної політики протидії незаконному обігу наркотиків та наркозлочинності.

Список використаних джерел.

1. Веприцький Р. С. Фактори впливу суспільних процесів на злочинність. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 101-109; Бандурка І. О. Кримінологічний вимір злочинності неповнолітніх. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 12. С. 154-163.

2. Wilson J.Q. Crime and human nature. New York: Simon & Schuster, 1985. 639 p.
3. Романенко Т. И. Пока беда не постучалась в дверь. *Библиотека*. 2004. № 10. С. 4-5.
4. Колесов Д. В. Эволюция психики и природа наркотизма. М.: Педагогика, 1991. 312 с.
5. Михлин В. М., Дюбин Е. А. Осторожно: белая смерть. Кишинёв: Штиица, 1989. 53 с.
6. Родителям о наркотиках и наркомании/сост. Г. Ананьева, Т. Андреева, В. Ловчев. Казань: Казанский университет, 1999. 28 с.
7. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз особистісних рис наркозалежних. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 98-102.
8. Губин Ю. А. ФАТФ и проблемы с отмыванием преступных доходов. *Современное право*. 2006. №7. С. 21-27.
9. Бандурка О.М. Психологічні проблеми наркотизації населення: монографія. Харків: Нац. ун-т внутр. Справ, 2005. 130 с. С. 16.
10. Карпец В. В. Наркотизм как комплексная проблема: социальные, медицинские и правовые аспекты. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 18 (156). С. 163-168.
11. Игнатов А. Н. Биологические факторы детерминации преступного поведения: проблема исследования. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої XX-річчю Національної академії правових наук України (м. Одеса, 1 листопада 2013 р.)*. Одеса: Фенікс, 2013. С. 51-54.
12. Глушков В.О. Конфліктогенні зони України в умовах нового Світового Порядку. *Протидія ксенофобії, екстремізму і тероризму у сучасному суспільстві: Наукові праці Міжнародної науково-практичної конференції/за заг. ред. Ігнатова О.М. ; Інститут економіки та права (філія) ОУП ВПО «Академія праці та соціальних відносин» в м. Севастополі. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2012. С. 128-135.*
13. Тимофеев Л. Наркобизнес как экономическая отрасль (теоретический подход). *Вопросы экономики*. 1999. № 1. С. 88-104.
14. Гриб В.Г. Противодействие организованной преступности: Учебное пособие для вузов/под ред. А.И. Гурова, В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2001. 94 с.
15. Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля/отв. ред. Я. И. Гилинский. Москва: ИС РАН, 1992. 282 с.
16. Гульдман В. В., Романова О. Л., Корсун А. М. и др. Эмоционально-когнитивный диссонанс в структуре представлений школьников о наркомании и токсикомании. *Психологические исследования и психотерапия*

в наркологии. Ленинград: Медицина, 1989. С. 68–74.